

נוסחאות מקוריות בתלמוד וברש"י

על פי כת"י פירוש רש"י למסכת מכות שטרם פורסם

חקר נוסח פירוש רש"י לתלמוד
מקורות לנוסח פירוש רש"י על מסכת מכות
כתב יד פרמה

א. מכות ב, א: בן חלוצה

ב. מכות ג, ב: פרוזבול

ג. מכות ה, א: איסטטית

ד. מכות ח, ב: שוליא

ה. מכות יא, ב: למיטרא

ו. מכות שם: לא מינו אחר תחתיו

ז. מכות יב, א: לשכך את האוץ

ח. מכות ז, א: סדר הסוגיא

ט. מכות ח, א: סדר הסוגיא

סיכום

חקר נוסח פירוש רש"י לתלמוד

מן המפורסמות הוא שנוסח פירושו של רש"י לתלמוד מחייב מחקר יסודי ומקיף, ועדיין לא נמצא לו גואל. כל לומד וכל מעיין יודע כי בפירוש רש"י לתלמוד, בכל המסכתות, מרובים מאוד השינויים והחילופים בין נוסח הפירוש שבדפוסים המצויים - לבין הנוסח שבכתבי היד, בדפוסים הראשונים, במובאות של דברי רש"י שבתוספות ובספרי הראשונים, ובנוסח המצוי ברש"י שנדפס עם "עין יעקב" ועם הרי"ף. חלק מהשינויים והחילופים מקורם במעשי המעתיקים בתקופה הארוכה שחלפה בין לידתו ויצירתו של הפירוש וקבלתו בציבור הלומדים כפירוש המוסמך לתלמוד (לקראת סוף האלף השישי, מאות 11-12 לספירת הנוצרים), לבין הזמן שבו נקבע הפירוש בדפוס התלמוד הראשונים לצד הטקסט התלמודי, בנוסח קבוע פחות או יותר (בתקופה שאחר גירוש ספרד, סוף המאה ה-15 ותחילת המאה ה-16 לספה"נ). במשך ארבע מאות השנים האלו נעתק הפירוש בכתיבת יד במקומות שונים ובזמנים שונים, ואין ספק כי תוך כדי ההעתקות האלו חלו בפירוש שינויים וחילופים רבים האופייניים לכל חיבור שהועבר אלינו מימי הביניים והועתק במשך דורות רבים, וניתן לכנות שינויים כאלו "שינויים של העתקה". מאידך, קיימים שינויים וחילופים מסוג אחר, שאין לייחסם למעתיקי הספרים

אלא דווקא לחכמים ולתלמידיהם בתקופה הסמוכה לחיבור הפירוש, קודם ש'נתקדש' נוסח הדפוס. אלה הם תיקונים ו"מהדורות" שונות של הפירוש שיצאו מידי רש"י עצמו, ומידי תלמידיו שהיו שותפים עמו ביצירה הגדולה הזאת. כמו כן, ישנן הוספות, השמטות ו"תיקונים" של חכמי הדורות הסמוכים, שהירשו לעצמם להכניס שינויים כאלה בגוף הפירוש על מנת לעשותו ברור יותר ומתוקן יותר לפי דעתם, לתועלת הלומדים.¹

על מנת לתאר, ולו באופן חלקי, את הגלגולים ההיסטוריים וההתפתחויות שעברו על פירוש רש"י מאז תחילת יצירתו ועד שנקבע נוסחו בדפוסים הראשונים, יש צורך בעבודת מחקר יסודית. במהלכה יש לרשום בדקדקנות את כל שינויי הנוסח והחילופים בין הנוסח שבדפוסים לבין הנוסח בכתבי היד ובמקורות האחרים, ולנסות ולתאר, עד כמה שהדבר אפשרי, את תולדות הנוסח מן הימים הראשונים ועד ימינו.

מקורות לנוסח פירוש רש"י על מסכת מכות

בהמשך לעבודת המחקר של בדיקת נוסח פירוש רש"י למסכת ברכות² התחלנו עתה בבדיקה כזאת של נוסח פירוש רש"י למסכת מכות³. נוסח הבסיס, לצורך הבדיקה, יהיה נוסח הדפוסים המצויים כיום (שהם דפוסי צילום מדפוס וילנא

1 על הבעיות העיקריות במחקר נוסח פירוש רש"י לתלמוד, ועל הסוגים השונים של השינויים והחילופים, ראה בעבודתי: פירוש רש"י למסכת ברכות, הנוסח שבידינו ונוסחאות אחרות (רמת גן, תשמ"ג); ובמאמרי "נוסח אחר" של פירוש רש"י למסכת ברכות, עלי ספר יב (תשמ"ו), עמ' 82-63. וכמו כן, ראה בעבודות של ד"ר פוגל על רש"י למסכת בבא מציעא (רמת גן תשנ"ב) ושל א' ארנד על רש"י למסכת מגילה (רמת גן תשנ"ד). על החשיבות של מחקר הנוסחאות שבפירוש רש"י, והמתודולוגיה הנדרשת למחקר זה, ראה דבריו של ש"י פרידמן, פירוש רש"י לתלמוד הגהות ומהדורות, ספר רש"י, בר אילן עמ' 147-175. ודברים חשובים מאוד ובעלי משמעות עקרונית בענין זה כתב רש"י² הבלין ב"רשימת כתבי היד של פירוש רש"י לתלמוד", מפעל רש"י, המכון לחקר ההלכה הבתור תלמודית, בר אילן, רמת גן, תשמ"ח עמ' ג-ג; ועל "תורת הנוסח" ודרכי חקירתו באופן כללי, ראה שם עמ' ג הערה 1 רשימת מחקרים העוסקים בענין זה.

2 ראה בהערה הקודמת.

3 פירוש רש"י למסכת מכות בדפוסים שבידינו מגיע רק עד דף יט ע"ב ד"ה והיכן מוזהר. מכאן ואילך, עד סוף המסכת (דף כד ע"ב) הפירוש שבדפוסים הוא פירושו של חתנו, ר' יהודה ב"ר נתן (=ריב"ן). במעבר בין פירוש רש"י לפירוש ריב"ן, נכתבה בדפוס ונציה הראשון ובדפוסים שאחריו עד ימינו, ההערה הבאה: "ריב"ן גופו טהור ויצאה נשמתו בטהרה לא פירש יותר, מכאן ואילך לשון תלמידו ר' יהודה ב"ר נתן". מלשון זה נראה שהכותב בא להודיענו שרש"י נפטר באמצע עבודתו בפירוש מסכת מכות, ועבודתו נפסקה במלה "טהור". אין אימות לידיעה זו ממקורות אחרים. בכתב יד פרמה המכיל את פירוש רש"י למסכת מכות (ראה תיאורו להלן) הסתפק הכותב בהודעה הסתמית הנ"ל: "עד כאן דברי הרב מכאן ואילך דברי התלמיד".

תרכ"ו-תרמ"ו). נוסח זה מבוסס על נוסח דפוס ונציה הראשון שהדפיס דניאל בומברגי בונציה ר"פ-רפ"ג.

אל נוסח זה יש להשוות את הנוסח בעדי הנוסח הבאים:

1. כתב יד הנמצא בספריה הפלטינית בפרמה ומספרו 43155. בקטלוג של המכון לתצלומי כתבי יד עבריים שע"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים נמסרה הערכתם של מומחי המכון, ולפיהן כתב יד זה נכתב כנראה בתחילת המאה ה-14 בכתובה רבנית-ספרדית. כתב יד זה מכיל את פירוש רש"י לכמה מסכתות (שבועות, הוריות), וביניהן למסכת מכות עד דף יט ע"ב; מכאן ואילך עד סוף המסכת הפירוש הוא פירושו של הריב"ן. פירוש רש"י שבכתב יד זה עדיין לא יצא לאור ולא פורסם. שינויים בנוסח פירוש רש"י למסכת מכות, בין הנוסח שבדפוסים לבין הנוסח שבכתב יד זה, רשם הרב נתן גשטטנר בספרו "נתן פרי" על מסכת מכות (ב"ב תש"ל); בדיקתנו העלתה כי בכמה מקומות לא דק, ויש למלא אחריו.

2. נוסח פירוש רש"י שבספר "עין יעקב" דפוס ראשון (סלוניקי רע"ו-רפ"ב) על קטעי האגדה שבמסכת מכות. ספר לקט זה החל לחברו ר' יעקב ו' חביב, מחכמי ספרד בדור הגירוש, בסלוניקי, והוא הושלם ע"י בנו ר"י לוי ו' חביב.⁵

3. נוסח פירוש רש"י שבלקט "רש"י רי"ף".⁶

4. נוסח כמה מדיבורי רש"י המובאים בספרי הראשונים, ובמיוחד בשלושת קובצי התוספות שבידינו למסכת מכות:

א. התוספות שבדפוסים.

ב. קובץ תוספות הנקרא "תוספות ישנים למסכת מכות". קובץ זה יצא לאור ע"י מו"ל אלמוני, ומקורו בשני כתבי יד: הראשון, השלם יותר, הוא כת"י אוקספורד שסומן ע"י נויבאור בקטלוג של ספרית הבודליאנה במספר 428. השני, כת"י

4 קיים עוד קטע קטן של פירוש רש"י למסכת מכות בכת"י, והוא נמצא בספריה הלאומית בוינה וסימנו Tag 4754 (בקטלוג של שוורץ בעמ' 246). זהו קטע שהוצא מכריכות ספרים, קשה מאוד לקריאה, וכמעט שאי אפשר להיעזר בו.

5 על ערכן של נוסחאות רש"י שבספר "עין יעקב" ראה מאמרי: על נוסח פירוש רש"י למסכת ברכות שבספר "עין יעקב", סיני צח ותשמ"ו), עמ' מט-נו. ויש להעיר כי לחקר הנוסח של פירוש רש"י עלינו להשתמש אך ורק ב"עין יעקב" דפוס ראשון; במהדורות המאוחרות יותר "הותאם" נוסח דברי רש"י (כמו גם, במקרים רבים, נוסח התלמוד שהביא המחבר) עם הנוסח שבדפוסים.

6 על "רש"י רי"ף" ראה מאמריהם של ד"ר פוגל, חשיבותו של פירוש רש"י על הרי"ף בבירור נוסח פירוש רש"י לגמרא, בתוך הקובץ 'רש"י - עיונים ביצירתו' (בעריכת צ"א שטיינפלד, רמת גן תשנ"ג) עמ' 137-145; י' תא שמע, פירוש רש"י-רי"ף ופירוש רש"י-רא"ש, שם עמ' 209-220. ויש להעיר, כי רש"י רי"ף לפרקים השני והשלישי במסכת מכות אינו ליקוט מפירושי רש"י, אלא הוא חלק מפירוש הרשב"ם למסכת זו. עמד על כך הרי"ן אפשטיין במאמרו: פירושי הריב"ן ופירושי וורמייזא, תרביץ, ד (תרצ"ג) עמ' 183-185. ואף מדפיסי דפוס ראם בוילנא העירו על כך בהגהה בשולי משנת "הקורח קרחה בראשו" שבר"ף, עמ' 6.

המוזיאון הבריטי, שברשימת מרגליות מספרו 419 (ורק שם הוא קרוי "תוספות ישנים"). קובץ זה יצא לאור מחדש ע"י הרב יחזקאל פוגל, תחת השם "תוספות תלמידי רבינו פרץ".⁷

ג. קובץ תוספות למסכת מכות תחת השם "תוספות שאנץ", הוציאו לאור ר' אברהם הלוי ס"ט בספרו "סם חיים"⁸. אך כבר הוכיחו הר"ן אפשטיין⁹ וא"א אורבך¹⁰ כי אין זה קובץ "תוספות שאנץ" כלל, אלא שהוא יצא מבית מדרשו של רבנו פרץ, כמו הקובץ הקודם ("תוספות ישנים") והתוספות שבדפוסים. גם קובץ זה יצא לאור מחדש ע"י הרב יחזקאל פוגל, ובהוצאתו הוא שם את התיבות "תוספות שאנץ" במרכאות.¹¹

בקובצי תוספות אלה נמצאים ציטוטים רבים מפירושי רש"י, ויש להם ערך בחקר הנוסח של הפירוש.

כתב יד פרמה

במאמר זה, אנו מבקשים להתרכז בנוסח המצוי בכת"י פרמה 3155. כנאמר לעיל, כת"י זה נכתב כנראה בתחילת המאה ה-14, כלומר הוא קדם בכמאתיים שנה לדפוס ונציה הראשון, שמדפיסיו הדפיסו את פירוש רש"י שבו מכתב יד כלשהו שלא הגיע לידנו. אנו מבקשים להציג כאן כמה דוגמאות שיוכיחו את טענתנו שבכת"י זה נשתמרו נוסחאות מקוריות ואמיתיות במשנה, בגמרא וברש"י עצמו; למרות העובדה שכת"י זה מכיל רק את פירוש רש"י למסכת, מכל מקום ניתן ללמוד מתוכו מה היה נוסח המשנה והגמרא שעמדו לפני רש"י. נוסחאות אלו נשתנו ונשתבשו במשך הדורות, עד הדפסת התלמוד בוונציה. נציין עוד, כי הדוגמאות המוצגות כאן הן חלקיות בלבד, ומחקר נוסף בנוסח פירוש רש"י למסכת מכות יניב בלי ספק דוגמאות נוספות של נוסחאות מקוריות ומשובחות שנשתמרו בכת"י פרמה.

א. מכות ב, א: בן חלוצה

במשנה: כיצד העדים נעשים זוממין? מעידין אנו באיש פלוני שהוא בן גרושה וחלוצה אין אומרים יעשה זה בן גרושה וחלוצה תחתיו אלא לוקה ארבעים.

רש"י ד"ה אין אומרים, לפי נוסח הדפוסים: אם הוזמו והן כהנים יעשה זה בן גרושה וחלוצה לקיים בו כאשר זמם וכו'.

- 7 סנהדרי גדולה למסכת מכות, הוצאת מכון הרי פישל לדרישת התלמוד ומשפט התורה, ירושלים, תשל"ט (וראה במבוא של המהדיר עמ' 35-15).
- 8 ליוורנו, תקס"ט.
- 9 בתרביץ שנה ח (תרצ"ט) עמ' 347, הערה 12.
- 10 בעלי התוספות, עמ' 243.
- 11 ראה לעיל הע' 7 (וראה במבוא שם עמ' 220-215).

אך ברש"י לפי נוסח כת"י פרמה מילת "וחלוצה" ליתא. הנוסחה שבכת"י פרמה היא לדעתנו נוסחה מקורית ואמיתית, שכן בנוסח הדפוסים ברש"י ("יעשה זה בן גרושה וחלוצה לקיים בו כאשר זמם") כבר התקשו הראשונים. ראה למשל בחידושי הריטב"א כאן ובחידושי הרמב"ן לדף יג ע"א שכתבו ש"בן חלוצה" שנקט כאן הוא "אשיגרא דלישנא", דבן חלוצה מאחר שאין פסולו אלא מדרבנן אין לקיים בו דין הזמה מן התורה ולהלקותו ארבעים¹². ועל פי נוסח כת"י פרמה ברש"י, שהשמיט מילת "וחלוצה", מיושבת קושית הרמב"ן והריטב"א. אמנם יתכן שעדים יעידו על פלוני שהוא בן גרושה או בן חלוצה, אך דין מלקות ארבעים לקיים בו כאשר זמם יהיה רק בעדות "בן גרושה" ולא בעדות "בן חלוצה".

גם בדיקה של כמה דיבורי רש"י אחרים, מראה כי ברובם רש"י נמנע מלצרף את "בן חלוצה" ל"בן גרושה" אם מדובר על קיום דין "כאשר זמם" בעדים. כך למשל להלן בדף ב ע"ב ד"ה משום דהצדיקו, הזכיר רש"י "בעדי בן גרושה או גלות" ולא הזכיר "בן חלוצה". וכיוצא בו בסנהדרין י ע"א ד"ה רמז וד"ה משום, לא נזכר בן חלוצה (בשני הדיבורים מדובר על מלקות בעדים זוממין תחת "אשר זמם"). אך מאידך, להלן בדף ד ע"ב ד"ה גמר הזכיר "שעדים זוממין לוקין על דיבורם בעדי בן גרושה ובן חלוצה"¹³.

סוף דבר: לפנינו נוסחה מיוחדת ומקורית בכת"י פרמה ברש"י בדיבור זה, ולפיה לא מופיעות המלים "בן חלוצה" בעונש של מלקות "כאשר זמם".

ב. מכות ג, ב: פרוזבול

בגמרא: אמר רבא: הכא במאי עסקינן במלוה על המשכון ובמוסר שטרותיו לבית דין. דתנן: המלוה על המשכון והמוסר שטרותיו לבית דין אין משמטין. רש"י ד"ה מוסר שטרותיו לבית דין, לפי נוסח הדפוסים: הוא פרוזבול שהתקין הלל

12 אך, כנראה, אין זו דעת הרמב"ם, כי בהלכות עדות פרק כ הלכה ח כתב בסתם: "כיצד העידו על כהן חלל, כגון שהעידו בפנינו נתגרשה אמו או נחלצה וכו' הרי אלו לוקין". וראה מה שכתב הרב שמעון סטרליץ בהערותיו לבית הבחירה לרבינו מנחם המאירי (ירושלים, תשכ"ה) עמ' ב הערה 7, שלדעת הרמב"ם ילקו משום שעברו על הלאו "לא תענה". וזהו מעין מה שהקשה ר' עקיבא איגר בשו"ת שלו סימן קעט על דברי הרמב"ן והריטב"א, דמה בכך שפסולו מדרבנן, מכל מקום בית הדין היו פוסלים אותו מדרבנן על פי עדותם, ובכך עברו על "לא תענה".

13 ולסיכום הדעות השונות בענין קיום "כאשר זמם" בעדי "בן חלוצה", ראה באוצר מפרשי התלמוד על מסכת מכות (מכון ירושלים, תשל"ט) עמ' ב-ג. מאידך, אין לשלול לגמרי את האפשרות ההפוכה, שדוקא נוסח הדפוסים ה"קשה" הוא המקורי, וכפי שמקובל במחקר הנוסחאות שדוקא הנוסח הקשה יותר Lectio difficillior הוא המקורי יותר. הראשון שעמד על כלל זה הוא רבינו תם בספר הישר חלק התשובות סימן מד, והוא ניסח זאת כך: "והתלמידים המגיהים אינם מגיהים דברים של תימה" (וראה דוגמה ליישומו של כלל זה בספרו של פרופ' ח' סולובייצ'יק 'שו"ת כמקור הסטורי' [ירושלים, תשנ"א] עמ' 40).

שכתוב בו מוסרני לכם פלוני ופלוני הדיינין שבמקום פלוני שכל חוב שיש לי שאגבנו כל זמן שארצה.

אך לפי נוסח כת"י פרמה: ...שכל חוב שיש לי **אצל פלוני** שאגבנו כל זמן שארצה. ואף כאן, כמו בדוגמה הקודמת, נשמרה בכת"י פרמה נוסחה מקורית השונה מהותית מן הנוסחה שבדפוסים. לפי נוסח הדפוסים במסירת השטרות לבית דין די בהצגה כללית הניתנת לבית דין "שכל חוב שיש לי שאגבנו כל זמן שארצה", אך לפי נוסחת כת"י פרמה ברש"י לא די בכך, אלא שעליו לפרט את חובותיו "שכל חוב שיש לי אצל פלוני (וכנראה גם שאצל אחרים) שאגבנו כל זמן שארצה".

ב"משנה זרעים עם שינויי נוסחאות מתוך כתבי יד של המשנה"¹⁴ שביעית פרק י משנה ד ציינו המהדירים כי ברוב כתבי היד של המשנה הנוסח הוא "שכל חוב שיש לי" ותו לא (ורק בכתב יד אחד, משנה עם פירוש הר"ש סיריליאן, שם הנוסח "שכל חוב שיש לי על פלוני"), וכך הוא גם נוסח הפרוזבול של הרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל¹⁵, וכן נוסחת הרמב"ם במשנת שביעית¹⁶. אך מאידך, בגמרא גיטין לו ע"א: "שכל חוב שיש לי אצל פלוני", וכן הנוסח אצל הרבה ראשונים¹⁷. וכך נפסק גם בטור חושן משפט סימן סז.

אף בדוגמה זו, כמו בדוגמה הקודמת, נראה שבכת"י פרמה נשתמרה הנוסחה המקורית של רש"י.

ג. מכות ה, א: איסטטית

במשנה: אין העדים נעשים זוממין עד שיזימו את עצמן כיצד וכו' באו אחרים והזימום וכו' אפילו מאה כולם יהרגו ר' יהודה אומר איסטטית היא זו וכו'.

כך 'איסטטית' הוא גם נוסח הד"ה ברש"י, ופירושו: הכת הזאת כת של עדות סרה וסטיא היא כך נטלו עצה ביניהם להזים וכו'.

אך בכתב יד פרמה נוסח הד"ה שונה: 'איסטטית היא זו'. ברור שמילה זו היא מן המילים השאלות מן היוונית הנמצאות במשנה במספר לא מועט. הכתיב הנכון של מילה יוונית זו נשתמר דוקא בכת"י פרמה, ולא בדפוסים. וכך נכתבה ונוקדה מילה זו (איסטטית) במשנה סדר נזיקין שהוציא לאור ופירש רד"צ הופמן (בגרמנית)¹⁸, והוא תרגם: חבורת קושרים שנתוועדו נגד החוק והסדר. וכך גם הכתיב והניקוד של

- 14 מהדורת יד הרב הרצוג, הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם וירושלים, תשל"ב, עמ' צד.
- 15 פרק ט הלכה יח.
- 16 מהדורת הרב יוסף קאפח וירושלים, תשכ"ד (עמ' קסד).
- 17 המאירי מצטט את הגמרא בלשון זאת: "שכל חוב שיש לי אצל פלוני" ומעיד על זאת: "וכן הנוסח מצוי בגמרות ספרדיות מדויקות".
- 18 ברלין 1898, עמ' 201 הערה 45.

המילה במשנה שבהוצאת ר"ח אלבק ור"ח ילון¹⁹: איסטטית. ופירש ר"ח אלבק: "חבורת קושרים ורמאים היא זו, שעשו עצה כדי להטעות את הדיינים". צורת כתיב זאת נראית המסתברת ביותר והקרובה ביותר למשל שבו השתמש ר' יהודה, והיא נשתמרה בכת"י פרמה ולא בנוסח הדפוסים²⁰.

ד. מכות ה, ב: שוליא

גמרא: האב גולה ע"י הבן וכו' והאמרת וכו' מצוה קעביד? בשוליא דנגרי. רש"י ד"ה בשוליא דנגרי לפי נוסח הדפוסים: בלימוד חרש עצים. שוליא יוינדרנין²¹.

בדפוס ונציה הראשון בגמרא נכתבה המלה 'שוליא' כפי שהיא מופיעה בדפוסים שלנו, אך ברש"י שם (ובלי ספק שאת רש"י הם הדפיסו מכת"י אחר, שהיה בו רק פירוש רש"י ללא גמרא): שוליא. ואילו בכת"י פרמה ברש"י: בשוליא, בשני ווין. לפי מקור זה אין הגייתה של מילה זו בשורוק, וכפי שרגילים להגותה כיום, אלא בשוא: שׁוול או בקמץ: שׁול. ואמנם כך מופיעה המילה בכל המילונים החל מ"ערוך השלם"²² ועד המילונים החדשים (יהודה גור²³, אברהם בן שושן²⁴), כולם כותבים מילה זו בשני

19 ירושלים- תל אביב, תשי"ט, סדר נזיקין, עמ' 221.

20 צורות כתיב נוספות ופירושים נוספים למילה זו: בכת"י מינכן הכתיב הוא: איסטטית. ב"ערוך השלם" (כרך א ערך איסטטית, עמ' 172) הכתיב הוא: איסטטית (מן היוונית), ותרגום: מועצה ודעת להזיק (אך במשנת מכות קיבל את הגירסה שבדפוסים: איסטטית). הרי"ף בהלכותיו כאן גורס גם כן איסטטית, ופירש: "ופליג ר' יהודה ואמר איסטטית היא זו, כלומר וכי עדות זו יורה של איסטטית שכל הנוגע בה יצטבע". ובעקבות פירושו זו הלך גם הרמב"ם בפירושו למשנה (מהדורת הרב י' קאפח עמ' קנב) ופירש: איסטטית היא זו - נגזר מן איסטטית, והוא "אלנילג", ענין דבר זה שהוא אומר כאילו עדות אלו המזימין קדרה של צבע שכל מי שנגע בה נתלכלך בו, כמו שאתה אומר שכל מי שהעיד אותה העדות יהרג". הרי שהרי"ף והרמב"ם גזרו מילה זו ממילה אחרת שמשמעותה: יורה של צבע, ובינתי: איסטטית. קראוס במילוני הגרמני Krauss, Griechisch und Lateinisch Lehnwörter im Talmud Midrasch und Targum (1898) גוזר את המילה הזאת מן המילה Astus, ומתרגם (לגרמנית): schlau, listig, Goswillig; והיא משמעות קרובה של: ערמומי, ערמומיות. אך הוא עצמו, במשנת סדר נזיקין מבוארת ומתורגמת לגרמנית שההדיר Die Mischna Text (ubersetzung, גיסן 1933) כותב שהוא חוזר בו ממה שכתב במילוניו, והוא רואה שהפירוש המתאים ביותר במשנה הוא מן המילה איסטטית - חבורת קושרי קשר (כפירושם של הרב הופמן ואלבק).

21 ראה ב"אוצר לעזי רש"י" לר"מ קטן (ירושלים, תשמ"ח) עמ' 132 (ושם הוא מפנה לעמ' 102, ערך מס' 1280) שהמילה נכתבת בצרפתית joindre ומשמעה: צעיר. ומכאן: נער צעיר העובד כעוזר לבעל המלאכה. ובימינו משתמשים לצורך זה במילה: apprentice - מתלמד.

22 כרך שמיני, ערך שוול, עמ' מ, שם הוא מצטט את הדוגמה מן הגמרא שלנו וגורס - כמו בכת"י פרמה - ב"שוליא דנגרי".

23 מלון עברי, תל-אביב, 1949, ערך שׁול, עמ' 104.

24 המלון החדש, ירושלים, תש"ל, כרך שביעי, ערך שׁול, שוול, עמ' 2635.

ו"וין, או בו" אחת אך מנקדים: שָׁל. ולפי כל המקורות הנ"ל צריך לגרוס: בשווליא דנגרי. והצורה המקורית והאמיתית של מילה זו נשתמרה שוב בכת"י פרמה, ולא בדפוסים.

ה. מכות יא, ב: למיטרא

בגמרא: כל אותן ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר עצמותיו של יהודה היו מגולגלין, עד שעמד משה וביקש עליו רחמים וכו' לא הוה ידע למישקל ומיטרח בשמענתא וכו'.

רש"י בנוסח הדפוסים ד"ה למשקל ולמיטרח: לישא וליתן. אך ברש"י בנוסח כת"י פרמה: למישקל ולמיטרי, וכ"ה בכת"י מינכן. ורנ"ג רבינוביץ²⁵ הוסיף שנוסחה זו קרובה לנוסחה "ולמטרא" המצויה בשאילתות דרב אחאי ובעוד מקורות.

ו. מכות שם: לא מינו אחר תחתיו

במשנה אנו מוצאים שלוש הלכות:

1. נגמר דינו (=של רוצח בשגגה לגלות) בלא כהן גדול. 2. ההורג כהן גדול. 3. וכהן גדול שהרג, אינו יוצא משם (=מעיר מקלטו) לעולם.

רש"י לפי נוסח הדפוסים:

ד"ה נגמר דינו בלא כהן גדול. שלא מינו אחר תחתיו עד שנגמר דינו של זה לגלות. בנוסח זה רש"י בא לפרש את הלכה מס' 1.

אך ברש"י שבכת"י פרמה נוסח שונה לגמרי:

ד"ה וההורג כהן גדול. ולא מינו אחר תחתיו עד שנגמר דינו של זה לגלות.

ומנוסח זה נראה שרש"י בא לפרש את הלכה מס' 2 (ואולי גם מס' 3): "ההורג כ"ג וכהן גדול שהרג אינו יוצא משם לעולם".

וכך הוא בפירושי בחידושי הריטב"א²⁶ כאן, שקבע את פירושו של רש"י: "כגון שנגמר דינו קודם שמינו כהן גדול אחר", על ההלכה של "ההורג כהן גדול וכהן גדול שהרג". ולאחר זאת הקשה על פירושו זה של רש"י שתי קושיות, ולבסוף מסיק: "והנכון דאפילו היה שם כהן גדול כשנגמר דינו אינו יוצא משם לעולם, וגזירת הכתוב הוא".

ואף מלשון רש"י בסנהדרין יח ע"ב²⁷ ומלשון התוספות שם²⁸ נראה בהדיא שדברי רש"י שלפניהם היו על "ההורג כהן גדול וכהן גדול שהרג".

ואף כאן, הנוסחה המקורית והנכונה בפירושו של רש"י נשתמרה בכת"י פרמה.

25 דקדוקי סופרים למסכת מכות, דף יא ע"ב אות א.

26 חידושי הריטב"א למסכת מכות, ההדיר הרב י' רלב"ג, וירושלים, תשמ"ד, עמ' קכט.

27 ד"ה ההורג כהן גדול.

28 תוספות ד"ה אינו יוצא משם לעולם.

יתכן שהשיבוש שחל בדפוס ונציה בדברי רש"י אלה מקורו בשיבוש הקיים בדפוס ונציה הראשון, שחסרה בו לגמרי הלכה מס' 2 "ההורג כהן גדול" וכנראה היתה זו השמטה של המעתיקים מכתב היד ששימש כמקור לדפוס, או שגיאת המדפיסים עצמם). ומאחר שבנוסח המשנה שלפניהם לא היו התיבות "וההורג כהן גדול", משום כך קבעו המדפיסים את פירושו של רש"י על הלכה מס' 1 "נגמר דינו בלא כהן גדול". הנוסחה המקורית, כאמור היא שוב זו שבכת"י פרמה.

ז. מכות יב, א: לשכך את האוזן

בגמרא: אמר ריש לקיש, שלש טעויות עתיד שרו של רומי²⁹ לטעות דכתיב מי זה בא מאדום חמוץ בגדים מבצרה.

רש"י בנוסח הדפוסים ד"ה חמוץ בגדים. מדמו של סמאל, ואע"פ שאין המלאכים בשר ודם כתב בו הכתוב כעין הריגת האדם, לשבר את האוזן מה שהיא יכולה לשמוע.

אך ברש"י בנוסח כת"י פרמה³⁰: ... לשכך את האוזן מה שהיא יכולה לשמוע. ואין "לשכך" טעות של המעתיק, אלא היא, כנראה, הצורה המקורית והעתיקה של ביטוי זה. ב"ערוך השלם" הציג ח"י קאהוט את הביטוי "לשכך את האוזן" בערך "שכך"³¹, וכתב: "ענינו לשון השקטה", ובהמשך הערך הביא המחבר מקורות קדומים נוספים שבהם מצויה צורה לשונית זו, ואלו הם:

1. מכילתא דר' ישמעאל, מסכתא דבחדש, יתרו³²: "ויהיה קול השופר הולך וחזק מאד וכו' כדי לשכך את האוזן מה שהיא יכולה לשמוע".
2. מדרש תנחומא פרשת יתרו³³: "ויעל עשנו כעשן הכבשן וכו' אלא לשכך את האוזן מה שיכולה לשמוע".
3. ילקוט שמעוני פרשת יתרו³⁴: "וקול שופר חזק מאד וכו' כדי לשכך³⁵ האוזן מה שיכולה לשמוע".

אמנם בפירוש רש"י לתורה לשמות יט, יח (ובמקומות נוספים) הנוסח הוא: לשבר את האוזן, אך קאהוט ב"ערוך השלם" ערך שכך כותב שברש"י כת"י הנוסח הוא:

29 כך הוא הנוסח בדפוסים ימינו, שהחזירו את הנוסח ששונה ע"י הצנזורה, וכך גם הנוסח בכת"י מינכן. וראה בדקדוקי סופרים שם אות מ שבדפוסים שלפניו היה הנוסח: "שרו של אדום".

30 וכך הנוסח גם ברש"י שב"עין יעקב" דפוס ראשון, סלונקי רע"ו-רפ"ב.

31 ח"י קאהוט, ערוך השלם, כרך שמיני, עמ' עב.

32 מכילתא דר' ישמעאל (והדירו ח"ש האראוויטץ וי"א רבין), פרשה ד, עמ' 216.

33 מדרש תנחומא, פרשת יתרו, פסקא יג, הוצאת אור החיים (בני ברק, תשנ"ח) עמ' תמג.

34 ילקוט שמעוני, דפוס ראשון (סאלונקי, רפ"ו) פרשת יתרו, רמז רפד.

35 אמנם בילקוט שמעוני ע"פ כת"י אוקספורד (בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"ז) הנוסח הוא: לשבר.

לשכך; ואמנם בדיקה ברש"י על התורה בהוצאת א' ברלינר³⁶ ובהוצאת הרב ח"ד שאוועל³⁷ מראה שבכמה כת"י של רש"י על התורה אמנם הנוסחה הוא לשכך. ועל נוסח דברי רש"י במכות יב ע"א שבדפוסים ("לשבר את האוזן") מעיר קאהוט שם: "ואולי ט"ס הוא". ולפי נוסח רש"י שבכת"י פרמה (וכן ב"עין יעקב" דפו"ר) נראה שאף ברש"י היה הנוסח: לשכך את האוזן. והנוסחה המקורית הזאת נשתמרה בכתב היד, ולא בדפוסים. והצורה "לשבר את האוזן" נראה שהיא צורה שנגזרה, מאוחר יותר, מן הצורה המקורית: "לשכך את האוזן"³⁸.

ח. מכות ז, א: סדר הסוגיא³⁹

במשנה אנו מוצאים שתי הלכות:

- א. מי שנגמר דינו וברח ובא לפני אותו ב"ד אין סותרין את דינו וכו'. סנהדרין נוהגת בארץ ובחו"ל.
 - ב. סנהדרין ההורגת אחת בשבוע נקראת חובלנית ראב"ע אומר וכו', ר"ט וד"ע אומרים: אילו היינו בסנהדרין לא נהרג אדם מעולם.
- בדיבורי רש"י על הלכות אלו יש שינוי בין הסדר שאנו מוצאים בדפוסים לבין הסדר שבכת"י פרמה:

סדר הדיבורים ברש"י כת"י פרמה	סדר הדיבורים ברש"י בדפוסים
ד"ה אין סותרין לחזור וכו' אולי יזכה	ד"ה אין סותרין לחזור ולישא וליתן אולי יזכה
ד"ה מפני זכותה של ארץ ישראל אולי תועיל וכו'	ד"ה אילו היינו בימים שסנהדרין דנו דיני נפשות וכו'
ד"ה אילו היינו בימים שסנהדרין דנו דיני נפשות וכו'	(אחרי הסימן: גמ') ד"ה מפני זכותה של ארץ ישראל וכו'

נראה בבירור שסדר הדיבורים השונה בכת"י פרמה מצביע על כך שבזמנו של

36 א' ברלינר, רש"י על התורה עם ביאור זכור לאברהם (פרנקפורט, תרס"ה), עמ' 146, הערה יא.

37 ח"ד שאוועל, פירושי רש"י על התורה (ירושלים, תשמ"ו), עמ' רמ.

38 וראה עוד דוגמאות רבות של השימוש בביטוי "לשכך את האוזן" במילון בן יהודה, כרך ארבעה עשר, ערך שכך עמ' 7098. וראה עוד מה שכתב י' אבינרי ב"היכל רש"י" (ירושלים, תש"מ), עמ' תתמד, שסיכם את הדעות השונות בענין שתי הצורות: לשכך - לשבר.

39 דוגמא זו והבאה אחריה הן בעלות אופי שונה במקצת מן הדוגמאות שהובאו לפני כן. מהן עולה כי בכת"י פרמה השתמרו נוסחאות מקוריות בענין סידורה של הסוגיה וחלוקתה לפי הפיסקאות מן המשנה. ניתן לראות מנוסחאות אלו כי סידורה המקורי של הסוגיה היה שונה מן הסידור שאנו רואים היום בדפוסים.

מעתיק כת"י זה היתה הסוגיה מסודרת באופן שונה מכפי שהיא מסודרת לפנינו בדפוסים.

בסידור שבדפוסים, שתי הפיסקאות של המשנה, פסקה א: "מי שנגמר דינו וברח" וכו' ופסקה ב: "סנהדרין ההורגת אחת בשבוע" וכו' באות זו אחר זו, ורק אחריהן באה סוגית הגמרא: "לפני אותו ב"ד הוא דאין סותרין הא לפני ב"ד אחר סותרין וכו' אמר אביי לא קשיא כאן בארץ ישראל כאן בחו"ל וכו' מחוצה לארץ סותרין את דינו מפני זכותה של ארץ ישראל". ובהתאם לסידור זה, סודרו גם הדיבורים ברש"י.

אבל לפני כותב כת"י פרמה היה סידור הסוגיה שונה: בתחילה פסקה א: "מי שנגמר דינו וברח אין סותרין את דינו". ועל זה באה סוגית הגמרא: "לפני אותו ב"ד הוא דאין סותרין וכו' אמר אביי: כאן בארץ ישראל כאן בחו"ל וכאן מפני זכותה של ארץ ישראל".

על פסקה זו מן המשנה ועל הסוגיה שעליה סודרו שני הדיבורים הראשונים ברש"י. אחר סיום הסוגיה הזאת באה פסקה ב: "סנהדרין ההורגת אחת לשבוע וכו' ר"ט ור"ע אומרים אילו היינו בסנהדרין לא נהרג אדם מעולם". ועל הפסקה השניה סודר השלישי ברש"י ד"ה אילו היינו בימים שסנהדרין דנו דיני נפשות וכו'. ומכאן, שסידור הסוגיה המקורי כפי שהיה לפני רש"י, בא לידי ביטוי דווקא בנוסח כת"י פרמה.

ט. מכות ה, א: סדר הסוגיא

גם במשנה זו ישנן כמה הלכות:

במשנה: א. הזורק אבן לרשות הרבים והרג ה"ז גולה. ר"א בן יעקב אומר אם משיצתה האבן הוציא הלה את ראשו וכו'.

ב. זרק את האבן לחצירו והרג אם יש רשות לניזק ליכנס לשם גולה.

ג. אבא שאול אומר, מה חטבת עצים רשות אף כל רשות יצא האב המכה

את בנו והרב הרודה את תלמידו ושליח בית דין.

אף כאן סדר הדיבורים ברש"י בכת"י פרמה, שונה מסדר דיבורי רש"י שבדפוסים:

סדר הדיבורים ברש"י בדפוסים	סדר הדיבורים ברש"י כת"י פרמה
ד"ה ר"א בן יעקב מפרש טעמא בגמרא	ד"ה ר"א בן יעקב מפרש טעמא בגמרא
ד"ה האב המכה את בנו להטותו לדרך אחרת	
ד"ה ושליח ב"ד המלקה ארבעים מלקות	
ולהלן בגמרא:	
ד"ה ומצא פרט למצוי	ד"ה ומצא פרט למצוי
	ד"ה האב המכה את בנו
	ד"ה ושליח בית דין

נראה שאף כאן, כמו בדוגמה הקודמת, ואפילו בצורה בולטת יותר, הסיפור השונה של הדיבורים בכת"י פרמה מייצג סידור שונה של הסוגיה. יש לשער שלפני בעל כת"י פרמה היה סידור הסוגיה כזה:

בתחילה היתה פיסקה א מן המשנה: "הזורק אבן (או כנוסחת המשנה בירושלמי: "זרק את האבן") לרה"ר והרג ר"א בן יעקב אומר אם משיצתה האבן הוציא הלה את ראשו וקיבלה ה"ז פטור". ועל פיסקה זו באה סוגית הגמרא: "לרה"ר מזיד וכו' אף ומצא נמי מידי דאיתיה מעיקרא". ורק אחרי סוגיה זו באה הפיסקה השניה (פיסקה ב) מן המשנה: "זרק את האבן⁴⁰ לחצירו והרג אם יש רשות לניזק ליכנס לשם וכו' יצא האב המכה את בנו והרב הרודה את תלמידו ושליח בית דין", ועל פיסקה זו באה סוגית הגמרא הדנה בדינים אלה. ומשום כך נקבעו דברי רש"י על האב המכה את בנו ושליח בית דין על הפיסקה השניה מן המשנה. וכסיפור הזה בדיוק מסודרת סוגית הירושלמי⁴¹. בתחילה הלכה ג: "זרק את האבן לרשות הרבים והרג" וכו' והסוגיה שעליה. ואחריה הלכה ד: "זרק את האבן לחצירו והרג" וסוגית הגמרא שעליה.

ואף בדוגמה זו, בצורה בולטת עוד יותר מן הדוגמה הקודמת, נשתמר סידור הסוגיה המקורי, כפי שהוא בסוגית הירושלמי, בנוסחת כת"י פרמה.

סיכום

במאמר זה, הצגנו נוסחאות מקוריות ומשובחות, בתלמוד וברש"י, במסכת מכות, שנשתמרו בכת"י פרמה 3155. מבחינת זמן כתיבתו כת"י זה מצוי באמצע התקופה, בין זמן חיבורו של פירוש רש"י לבין הזמן שבו נקבע הפירוש בדפוסים הראשונים לצד טקסט התלמוד. בכת"י זה, שקדם לדפוס בכמאתיים שנים, נשתמרו כמה נוסחאות מקוריות, משובחות ואמיתיות שמאוחר יותר נעלמו מן הדפוסים. הדוגמאות שהצגנו נוגעות הן לנוסחאות מקוריות במשנה בגמרא וברש"י עצמו, והן לסיפור המקורי של הסוגיה התלמודית שנשתמר בכת"י פרמה. עבודת מחקר נוספת בשדה זה של חקר נוסח פירוש רש"י, ובמיוחד בנוסח כת"י פרמה שבמרכז מאמר זה, תניב בעז"ה, בלי ספק, פרי הילולים.

40 אך בגמרא לפי נוסח הדפוסים הפיסקה מן המשנה היא: "הזורק את האבן". וצריך עיון.

41 מכות פרק ב הלכה ג והלכה ד.